

Кароль НАВРОЦЬКИЙ Президент Інституту національної пам'яті

Конституція польської свободи

Щороку 3 травня поляки в Польщі відзначають річницю прийняття в Польщі 1791 року першої в Європі і другої у світі конституції.

Вулиця Свентоянська в Старому місті Варшави сповнена ентузіазму. Ми маємо тут цілий зріз тогочасного польського суспільства. Є аристократи, духовенство, городяни, а також селяни та представники єврейської меншини. Історичних постатей не бракує – з королем Станіславом Августом Понятовським на чолі. Проте навіть із характерною коронаційною мантиєю, накинutoю на плечі, монарх дещо тьмяніє в групі людей, що зібралися біля підніжжя соборної церкви св. Джон. Набагато помітніший маршалок сейму Станіслав Малаховський, якого тримають на руках два депутати. У правій руці Малаховський високо тримає паперовий документ. Навчене око помітить на титульній сторінці напис: «Конституція 3 травня 1791 року».

Саме таку знаменну подію кінця XVIII століття через сто років відтворив Ян Матейко. Видатний художник не сумнівався, що він відзначає один із найважливіших моментів у багаторічній історії Польщі. Це очевидно й сьогодні для нас, коли 3 травня ми святкуємо річницю прийняття цієї конституції – першої в Європі та другої у світі.

Час слабкості, час надії

В останнє десятиліття 18 століття Республіка Польща увійшла як одна з найбільших країн Старого континенту – площею понад півмільйона квадратних кілометрів. Однак в того, хто розбирається в політиці, не могло виникнути жодних сумнівів, що, перефразовуючи Шекспіра, справи в польській державі йдуть погано. Країна, яка два століття тому мала свій золотий вік, все ще не могла оговтатися від численних воєн. Скарбниця країни була порожня. Армія значно поступалася військам своїх сусідів: Росії, Пруссії та Австрії. Буржуазія була слабкою, значна частина дворянства збідніла, а кріпосні селяни не відчували зв'язків з державою. Цар царював, але його влада вже давно була обмежена. Карти роздавали впливові магнати – олігархи того часу, багато в чому не бажаючи реформ. Для забезпечення своїх особливих інтересів деякі з них були готові звернутися за допомогою до сусідніх країн. Вони охоче скористалися слабкістю Польщі. Вони безжалісно втручалися у її внутрішні справи і в 1772 р. поділили між собою частину земель. Усічена Республіка Польща все більше потрапляла в залежність від Росії.

Однак не все йшло в поганому напрямку. Ще в 1860-х роках король Станіслав Август Понятовський розпочав амбітні реформи: від освіти, через посилення позицій міст, до грошово-кредитної політики. Зміни прискорилися після скликання сейму 1788 р., який пізніше назвали Чотирирічним і Великим. Депутати скинули російський протекторат, ввели прибутковий податок і вирішили розширити армію. Кульмінацією реформ стало прийняття 3 травня Конституції, офіційно званої Законом про уряд.

Бог, Нація, Свобода

«В ім'я Бога єдиного у Пресвятій Трійці» – це перші слова преамбули цього історичного документа. Конституція визнавала римо-католицизм як панівну релігію,

але водночас – відповідно до багатовікової традиції польської віротерпимості – прямо говорила про свободу «всіх обрядів і релігій».

У короткому законі про уряд від 3 травня 1791 р. слова «свобода», «вільний» вживаються в усіх відмінках і зустрічаються загалом аж 25 разів. До них належать «особиста свобода» та «громадянська свобода», але є також згадка про польську «вільну націю», яка має «владу самостійно вирішувати» – звільнену «від заповідей чужоземного насильства, що ганьбить». Є вільна шляхта, є вільні міста і селяни, взяті «під захист закону і народного уряду», що стало першим кроком до скасування їх панщини. «Повна свобода» була гарантована всім прибулим до Польщі та поверненням до країни. Свобода – важлива частина польської ДНК протягом століть – всюди присутня в Конституції 3 травня.

Той самий дух свободи був із європейськими поселенцями в Америці, коли незадовго до цього вони успішно кинули виклик британцям за незалежність. Конституція США на чотири роки старша за польську, і знамениті поправки до неї – відомі як Білль про права – набули чинності лише в грудні 1791 року.

Гасла свободи також супроводжували тоді Французьку революцію. На Сені, однак, високі ідеали змішалися з жахом. Це помітила британська щоденна газета The Times, яка у статті від 9 травня 1791 р. писала про французьких «деспотичних демократів». Їхню криваву революцію газета протиставила польській: раціональній, ліберальній, безжорстокій. Видатний філософ Едмунд Берк із таким же ентузіазмом писав про Конституцію 3 травня: «Ніхто не зазнав втрат і не був принижений. Кожен, від царя до простого робітника, покращив свій стан».

Урядовий акт був цілком сучасним документом. Був обраний тристоронній поділ влади за Монтек'є, змушено депутатів представляти всю націю і порушено анархічний принцип *liberum veto* на користь голосування більшістю. Це давало справжню надію на те, що Республіку Польща все-таки можна врятувати від розпаду і привести до нової слави.

Вибір, який робиться щодня

На жаль, ці надії швидко розвіялися. Через рік після прийняття Конституції 3 травня майже 100-тисячна російська армія увійшла до Польщі. У 1793 році Росія і Пруссія знову відірвали від Речі Посполиту велику частину її землі. Петербург, який перебував під контролем Петербурга, скасував конституцію. Останньою спробою врятувати країну було повстання 1794 року. Війська, якими командував Тадеуш Костюшко – герой боротьби за незалежність Сполучених Штатів, були, однак, не в змозі протистояти переважаючим силам противника. Після взяття Праги – правобережної частини Варшави – російські солдати вирізали мирне населення. Драматичні сцени, увічнені в розповідях свідків і художників, непереможно нагадують про масові злочини Російської Федерації в Україні: у Бородзянці, Бучі, Маріуполі та багатьох інших місцях.

Хоча Польща зникла з карти Європи в 1795 році, пам'ять про Конституцію 3 травня збереглася. За часів полону – розділів XIX століття, Другої світової війни та комуністичного правління – не було шансів на офіційне святкування ювілею. Як тільки ми повернули суверенітет, 3 травня стало державним святом. Так було в 1919 році, після Першої світової війни, і в 1990 році, після краху комуністичної системи.

Коли минулого року ми відзначали 230-ту річницю прийняття першої європейської конституції, президенти кількох країн регіону відвідали Королівський замок у Варшаві. Серед них був президент України Володимир Зеленський, який підписав спільну декларацію глав держав. Ми хочемо, зазначили підписанти, «щоб Європа була побудована на фундаменті фундаментальних цінностей і принципів», таких як «свобода, суверенітет, територіальна цілісність, демократія, верховенство права, рівність і солідарність».

Свобода і суверенітет не даються раз і назавжди – за них треба бути готовим щодня боротися. Це болісно довів короткий термін дії Конституції 3 травня. Це актуально і сьогодні, коли Україна захищається від російського вторгнення.

Кароль НАВРОЦЬКИЙ